

O explicație istoric-instituționalistă a evoluției politicii de mediu a Uniunii Europene

■ ADELIN DUMITRU

[National University of Political Studies and Public Administration]

Abstract

In this paper I offer a possible explanation of the early development of the Environmental Policy of the European Union by resorting to the historical institutionalist paradigm. I hold that the evolution of this policy, purportedly peculiar in that it was basically absent from the original treaties, can be adequately explained by this paradigm, due to the fact that it can illustrate how the original institutional arrangement led ultimately to consequences that were far from what the actors involved in setting up that arrangement intended. An important caveat concerns the fact that throughout the paper I use a specific meaning of historical institutionalism, i.e. one that is fully compatible with the introduction of ideas and norms in the explanans.

Keywords

Critical Junctures; Environment
Mainstreaming; Locked-in interests;
Normative power; Path dependency;
Unforeseen Consequences

I. Introducere

În cele ce urmează voi aborda Politica de Mediu a Uniunii Europene utilizând cadrul conceptual al instituționalismului istoric. Voi aloca partea de început clarificărilor metodologice asupra acestei variante a neoinstituționalismului, urmând a aplica ulterior conceptele specifice acestei abordări pe evoluția politicii de mediu, cu o atenție sporită acordată reglementărilor privitoare la reducerea poluării. Consider necesară o remarcă suplimentară, și anume aceea că, deși în mod evident voi trata lucrurile din perspectiva evoluției lor istorice, analiza nu se dorește a fi una exhaustivă și nici cu precădere cronologică. Mai mult, îmi voi limita analiza la originile politicii de mediu și la evoluția acesteia până la Tratatul de la Nisa, deoarece consider că instituționalismul istoric se pliază mult mai bine pe acele decenii de început ale acestei dimensiuni a politicii Uniunii Europene.

II. Clarificări conceptuale asupra instituționalismului istoric

Instituționalismul istoric poate fi definit drept o abordare teoretică ce își propune să analizeze situații empirice, având o orientare istorică și acordând atenție modului în care instituțiile structurează și influențează comportamentul

politic¹. Reprezentând o *aurea mediocritas* între instituționalismul alegerii raționale și cel sociologic, instituționalismul istoric consideră că relația dintre structură și agenți este una de interdependență – instituțiile nu determină comportamentul, ci oferă doar un context specific care limitează într-o măsură mai mare sau mai mică alegerile actorilor politici². Caracterul „median” al instituționalismului istoric reiese de altfel și din aceea că este „un proiect teoretic” de rang mediu³. Conceptul central este evident cel de „instituție”, definit în mod asemănător de diferiți teoreticieni. Astfel, Hall și Taylor consideră că instituțiile sunt „proceduri formale sau informale, rutini, norme și convenții”, a căror evoluție este influențată de dependență de cale și consecințe neintenționate. ⁴ Ikenberry consideră că termenul „instituție” se aplică deopotrivă caracteristicilor organizaționale ale unei comunități politice, dar și normelor și regulilor care stabilesc relațiile dintre actori, altfel spus, aranjamentelor guvernamentale, structurii socio-politice, ordinii normative a comunității politice⁵.

Printre asumptiile fundamentale ale instituționalismului istoric se numără cele care postulează existența unor consecințe nebănuite ale adoptării unei anumite configurații instituționale, a dependenței de cale, a momentelor critice de ruptură („critical junctures”), sau, ceva mai controversat, a unui echilibru punctat („punctuated equilibrium”). Dependența de cale este probabil adevărată „marcă înregistrată” a instituționalismului istoric, și se referă la aceea că „deciziile timpurii generează stimulente care îi determină pe actori să perpetueze opțiunile instituționale și de politică moștenite din trecut”⁶ – în opinia mea, o definiție mult prea deterministă, care este susceptibilă de a da naștere la disensiuni privind caracterul istoricist al instituționalismului istoric. Astfel, voi prefera ca pe parcursul acestei secțiuni să operationalizez o altă definiție, în care dependența de cale e asemănată unei structuri ramificate, în care alegerea unei ramuri înseamnă îndeobște că drumul pe acea ramură este preferat, creându-se astfel un efect de inerție și de *lock-in*, *status quo*-ul perpetuându-se.⁷ Din momentul în care o alegere a fost făcută, alegerile viitoare sunt influențate, actorii ajustându-și strategiile astfel încât să se plieze pe aceasta.⁸ Această persistență a căii este, în ciuda aspectului determinist, perfect rațională, dovedind complementaritatea neoinstituționalismelor. Interese mascate („vested interests”) și costuri nebănuite („sunk costs”) caracterizează alternativele ce s-ar îndepărta de la starea de fapt.⁹ Mai mult, există instituții ce se auto-perpetuează („self-reinforcing institutions”), ceea ce le face să devină din ce în ce mai rezistente în fața șocurilor exogene. În fața acuzelor că nu pot explica schimbarea, instituționaliștii istorici au recurs la reversul medaliei, apelând la

1 Sven Steinmo, „What is Historical Institutionalism?”, in *Approaches in the Social Sciences*, ed. Donatella Della Porta and Michael Keatin (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 150

2 Ellen Immergut, „The Theoretical Core of the New Institutionalism”. *Politics Society* 26, no.5, 1998, 26

3 Sven Steinmo and Kathleen Thelen, „Historical Institutionalism in Comparative Politics”, in *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Politics*, ed. Sven Steinmo, Kathleen Thelen and Frank Longstreth (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 2

4 Peter Hall and Rosemary Taylor. „Political Science and the Three New Institutionalisms”, paper presented at the MPIFG Scientific Advisory Board, May 1996, 6-7

5 John Ikenberry. „Institutions and the Politics of the State”. Paper presented for a conference on „New Perspectives on Institutions”, University of Maryland, 1994, 6;12

6 Mark Pollack, „Teoretizarea elaborării politicilor UE” în *Elaborarea Politicilor în Uniunea Europeană*, ed. Hellen Wallace, Mark Pollack și Alasdair Young (București: Institutul European din România, 2011), 18

7 Mark Pollack, „The new institutionalisms and European integration”, in *European Integration Theory*, ed. Antje Wiener and Thomas Diez (Oxford: Oxford University Press, 2009), 127

8 Kathleen Thelen, „Historical Institutionalism in Comparative Politics”. *Annu. Rev. Polit. Sci.* 2, 1999, 385

9 Thelen, „Historical Institutionalism”, 391

profețiile ce se autorealizează din sociologie, prin introducerea conceptului de instituții ce se auto-sabotează („self-undermining institutions”), care produc presiune în creștere pe măsură ce crește timpul.¹⁰ În plus, instituționalismul istoric consideră că este esențial să plasăm constrângerile instituționale și oportunitățile induse de acestea în procesul istoric. Instituțiile crează un cadru rezilient, în care schimbarea nu poate fi decât incrementală, datorită culturii, tradiției, sau simplei inerții, fiind necesare șocuri externe pentru a se schimba structura. Fiecare dintre șocurile externe („critical junctures”) condiționează dezvoltarea ulterioară. Un alt concept ce va fi utilizat în aplicarea instituționalismului istoric asupra politicii de mediu îl reprezintă cel de „policy feedback”, conform căruia fiecare stadiu al dezvoltării politice este condiționat de rezultatele alegerilor trecute. *In nuce*, este vorba de o „mână grea a istoriei”, asumția centrală fiind aceea că istoria nu doar că este importantă, dar limitează și posibilitățile schimbării politice, reducând gama de opțiuni disponibile actorilor.¹¹

Am menționat anterior faptul că o acuză la adresa instituționalismului istoric o reprezintă presupusa incapacitate a acestuia de a explica schimbarea instituțională¹², ceea ce s-ar dovedi o acuză care ar face imposibilă aplicarea acestei abordări pe o politică de mediu în continuă schimbare. Thelen consideră că pentru a înțelege mai bine schimbarea instituțională este necesar să ne uităm la modul în care au fost create, la legătura inextricabilă dintre formarea instituțională prin „critical junctures” și reproducerea aranjamentelor instituționale prin efectele de feedback¹³. Steinmo arată cum predominantă la un moment dat a fost explicația echilibrului punctat, prin care se considera că instituțiile rămân stabile vreme îndelungată până să fie supuse șocurilor exogene – lucru ce a fost repudiat deoarece se considera că acordă prea multă importanță contingenței și anulează impactul acțiunilor umane.¹⁴ Tocmai de aceea, o soluție ingenioasă a constituit-o introducerea în paradigma instituționalismului istoric a unui element neglijat, și anume ideile¹⁵. Steinmo recurge la un artificiu epistemologic, în sensul în care, dacă instituțiile constituiau pentru teoreticienii alegerii raționale o formă de contractualism, mecanisme prin care se reconcilia clivajul dintre raționalitatea individuală și interesele colective, și care astfel permiteau actorilor să depășească dilemele colective¹⁶, el reinterprează ideile ca fiind soluții la dilemele colective¹⁷. Mai precis, inovația instituțională emerge atunci când actorii au abilitatea de a profita de noul suflu ideatic, identificând probleme ce trebuie rezolvate printr-o soluție particulară, ideile fiind înțelese astfel ca fiind „adaptări creative care pot fi evaluate dintr-o perspectivă atât rațională cât și emoțională”. Recrudescența componentei ideatice în analiză, afirmă el, poate

10 Mark Pollack, „The new institutionalisms and European integration”, in *European Integration Theory*, ed. Antje Wiener and Thomas Diez (Oxford: Oxford University Press, 2009), 128

11 John Ikenberry. „Institutions and the Politics of the State”. Paper presented for a conference on „New Perspectives on Institutions”, University of Maryland, 1994, 2; 8; 16-17; 23; 29

12 Lucru reliefat de Steinmo „What is Historical Institutionalism?”, in *Approaches in the Social Sciences*, ed. Donatella Della Porta and Michael Keatin, 167

13 Kathleen Thelen, „Historical Institutionalism in Comparative Politics”. *Annu. Rev. Polit. Sci.* 2, 1999, 400

14 Sven Steinmo, „What is Historical Institutionalism?”, in *Approaches in the Social Sciences*, ed. Donatella Della Porta and Michael Keatin, 168

15 Neglijat doar de anumiți autori. Ikenberry de exemplu atrăgea atenția asupra semnificației culturii, ideologiei, ideilor novatoare: „Institutions and the Politics of the State”. Paper presented for a conference on „New Perspectives on Institutions”, University of Maryland, 1994, 2

16 Robert Bates, „Contra Contractarianism: Some reflections on the New Institutionalism”, *Politics Society* 16, 1998, 387-390

17 Sven Steinmo, „What is Historical Institutionalism?”, in *Approaches in the Social Sciences*, ed. Donatella Della Porta and Michael Keatin, 170

reprezenta concomitent resurgența importanței actorilor.¹⁸ O perspectivă teoretică mult mai „radicală”, care refuză monismul metodologic¹⁹, este cea a lui Schimdt, care pledează pentru congruența explicațiilor provenite din noile instituționalisme. Autoarea consideră că limitările explicative ale noilor instituționalisme au fost generate de perspectiva conflictuală la care au recurs teoreticienii – mult mai utilă ar fi îmbinarea abordărilor, abordări la care adaugă *instituționalismul discursiv*. Acesta se concentrează pe „conținutul substanțial al ideilor și pe procesele interactive care generează acele idei și le comunică publicului. Nu se referă doar la comunicarea ideilor, ci și la contextul instituțional în și prin care ideile sunt comunicate”. Infuzia acestui instrument teoretic în instituționalismul istoric ar permite geneza unei noi tradiții, care să vadă ideile ca fiind la baza constituirii instituțiilor, cu toate că, neîndoios, și ideile sunt modificate la rândul lor de instituții. Conform acestei perspective, instituționalismul istoric poate realiza un salt calitativ de la static la dinamic.²⁰ Voi folosi aceste aspecte atunci când voi arăta că, datorită prevalenței ideilor ecologiste în vechile state membre ale UE, cadrul instituțional a fost modificat pentru a încorpora principii derivate din această formă, pozitivă de altfel, a unui imperia- lism ideatic ca motor al valorilor post-materialiste.

Un ultim aspect ce consider că trebuie clarificat, pentru a evita digresiuni metodologice în analiza politicii de mediu, îl constituie statutul special al echilibrului punctat. Anterior, am apreciat că acesta este un element al instituționalismului istoric, dar trebuie remarcat faptul că nu există unanimitate între cercetători. Unii dintre aceștia consideră că echilibrul punctat este de sine stătător, definindu-l drept un cadru de analiză pentru o narațiune care consideră aranjamentele instituționale ca fiind stabile pentru o perioadă, fiind supuse invariabil însă factorilor exogeni (crize financiare, războaie, etc), ceea ce determină debutul transformării substanțiale a acestora. Pe de altă parte, instituționalismul istoric este văzut ca înglobând o serie de concepte ce explică cum instituțiile sunt stabile, fiind însă supuse schimbării incrementale. Dezavantajul instituționalismului istoric este văzut ca neputând explica transformarea. Mai mult, pare a imita echilibrul punctat, de vreme ce studiile empirice efectuate de cercetători dovedesc de multe ori că transformările sunt produse de factori exogeni, în ciuda aparentelor necesare cauze endogene.²¹ Totuși, pentru a facilita explicația, voi considera pe parcursul acestei lucrări că echilibrul punctat este o parte integrată a instituționalismului istoric, fiind deplin compatibil cu momentele de ruptură („critical junctures”), diferența constând în accentul pus pe echilibru în cazul primului.²²

În concluzie, ipoteza înaintată în această secțiune este aceea că structura instituțională influențează rezultatele jocurilor politice. „Regulile instituționale oferă stimulente diferite actorilor, oferind resurse de putere diferite. Instituții diferite modifică contextul în care grupurile și indivizii își definesc interesele, iar astfel instituțiile structurează alegerile raționale ale actorilor politici”²³. Consider că politica

18 Steinmo, „What is Historical Institutionalism”, 173

19 Folosesc acest termen în ciuda unor aprecieri conform cărora instituționalismul istoric nu este o metodă și nici o teorie specifică, ci o abordare: Steinmo, „What is Historical Institutionalism?”, 150

20 Vivien Schmidt, „Give peace a chance: reconciling four (not three) new institutionalisms”, in *Ideas and Politics in Social Science Research*, ed. Daniel Beland and Robert Cox. Forthcoming, 9;13;20

21 Aceste considerații sunt preluate din Van der Heijden: „Different but equally plausible narratives of policy transformation: A plea for theoretical pluralism”. *International Political Science Review* 34. No. 57, 2012 60

22 De altfel, și Van der Heijden, spre finalul lucrării amintite, afirmă că, din rațiuni de spațiu, nu a discutat și problematica apartenenței echilibrului punctat la instituționalismul istoric - Van der Heijden, „Different but equally plausible”, 71n

23 Steinmo, „What is Historical Institutionalism?”, 168

de mediu oferă un cadru propice analizei, deoarece a avut o evoluție unică, de la a nefiind inclusă în Tratatul de la Roma la spectaculoasa dezvoltare din deceniile ce au urmat adoptării primului Program de Acțiune pentru Mediu. Mai mult, concentrarea pe o politică a Uniunii Europene are avantajul de a fi deplin congruentă cu atenția acordată de autori ce avansează teze istoric-instituționaliste procesului decizional, precum și limitelor reprezentate de diverși „parametri instituționali” în analizele pe care le întreprind.²⁴ Nu în ultimul rând, apreciez că, dacă acceptăm importanța instituțiilor (neimplicând acordarea unui rol covârșitor factorului instituțional în obținerea rezultatelor, ci doar luându-l în calcul ca unul dintre factorii constituenți), instituționalismul istoric este varianta cea mai adecvată studiului politicilor Uniunii Europene, deoarece transcende limitările conceptuale ale instituționalismului alegerii raționale, concentrându-se nu doar asupra modificărilor survenite în strategiile adoptate de actori, ci și asupra schimbărilor obiectivelor acestora²⁵. Pe de altă parte, are avantajul ca, spre deosebire de instituționalismul sociologic, să beneficieze deopotrivă de un caracter sincron și diacronic. Aceste considerații sumare nu sunt însă menite să excludă complementaritatea paradigmelor, ci doar să arate faptul că, în acest subdomeniu de studiu, nucleul ideatic instituționalist-istoric poate maximiza rezultatele cercetării²⁶.

III. Aplicație asupra Politicii de Mediu

Politica de mediu este, prin prisma evoluției sale, unică în rândul politicilor Uniunii Europene. Aceasta a evoluat de la a absența cu desăvârșire din tratatul constitutiv din 1957 la a reprezenta astăzi un „sistem matur de guvernare multi-nivel”²⁷. Această „poveste de succes instituțională” a reprezentat, în opinia mea, nu doar o sporire a competențelor UE în detrimentul statelor membre, ci și un simbol al rolului din ce în ce mai important jucat de UE în lume, știut fiind faptul că, „în cursul procesului de instituționalizare, UE a evoluat de la poziția de codaș la Viena la cea de lider la Kyoto în negocierile globale privind mediul”²⁸.

O scurtă privire de ansamblu asupra politicii de mediu ne permite să observăm efectele vizibile ale acestei evoluții calitative. Se apreciază că, la nivel empiric, reprezintă o „istorie a expansiunii, adâncirii și instituționalizării politicii, care își are originea în decidenții pragmatici și adaptabili din Comisie, într-o dinamică competitivă între statele membre și în rolurile de facilitare jucate de către Curte, Parlamentul European și grupurile de interese sociale”, fiind vorba, întocmai ca în asumțiile teoretice ale instituționalismului istoric, de procese de „instituționalizare treptată”²⁹. Evident, aceste momente de evoluție graduală sunt potențate uneori de șocuri exogene, această dialectică a evoluției interne și a momentelor de „critical juncture” ducând la sinteza constând în dobândirea de credibilitate a UE, evoluția politicii de mediu reprezentând întocmai un plus de legitimitate, într-o perioadă

24 Steinmo and Thelen, „Historical institutionalism in comparative politics”, 7

25 Steinmo and Thelen, „Historical Institutionalism in comparative politics”, 8

26 Deși unii autori ar considera inadecvată folosirea termenului „maximiza”, de vreme ce se consideră îndeobște că instituționalismul istoric nu folosește cadrul conceptual al economiei neoclasică, în care individul este un maximizator de utilitate, ci se bazează pe asumția „satisficienței”, înaintată de Herbert Simon – Steinmo and Thelen, „Historical Institutionalism in comparative politics”, 7

27 David Benson and Andrew Jordan, „Environmental Policy”, in *European Union Politics*, ed. Michelle Cini and Nieves Borrigan Perez-Solorzano (Oxford: Oxford University Press, 2010), 359

28 Andrea Lenschow, „Politica de mediu: dinamici conflictuale în schimbarea politicilor”, în *Elaborarea Politicilor în Uniunea Europeană*, ed. Hellen Wallace, Mark Pollack și Alasdair Young (București: Institutul European din România, 2011), 276

29 Lenschow, „Politica de mediu”, 276

intempestivă, dat fiind contextul crizei economice și financiare, remarcându-se reiterat impactul acestei politici asupra interesului reputațional al Uniunii.³⁰

Poate se impune o definiție a politicii de mediu, ce, evident, va fi operaționalizată pe parcursul analizei. McCormick definește politica de mediu ca reprezentând „acțiunile deliberate luate de către guvern cu scopul de a oferi activităților umane o perspectivă asupra efectelor negative asupra naturii și resurselor naturale, și care își propun să se asigure că schimbările induse de om nu au efecte primejdioase asupra omului”³¹.

Ca în toate chestiunile studiate în științele sociale, și asupra politicii de mediu există mai multe perspective. De exemplu, afirmațiile lui Andrew Jordan par a repudia ipoteza șocurilor exogene, așadar echilibrul punctat: „politica de mediu a UE a fost în mare parte neafectată de vicisitudinile politice și economice, crizele bugetare periodice și valurile recurente de Euro-pesimism care au afectat integrarea europeană”³². Totuși, voi arăta că anumite crize externe, chiar de mai mici dimensiuni, au afectat evoluția acestei politici. Politica de mediu a evoluat printr-o instituționalizare graduală, urmare a recunoașterii actorilor politici a influenței normelor, regulilor și convențiilor stabilite asupra comportamentului acestora³³.

Evoluția politicii de mediu poate fi împărțită în mai multe etape. Voi utiliza împărțirea lui McCormick, care identifică o fază a concentrării asupra pieței comune (1957-1972), o revoluție a mediului (1973-1986), o fază a competențelor legale ale UE (1987-1992, și o fază a consolidării (începând cu 1992).³⁴ Deoarece nu urmăresc o prezentare exhaustivă a politicii de mediu, mă voi referi doar la acele evenimente și decizii care confirmă ipoteza existenței unei dependențe de cale în evoluția acestei politici.

În primul rând, în tratatul constitutiv al Comunității Economice Europene nu existau referințe la mediu, astfel încât, ulterior, actorii politici au trebuit să instrumentalizeze măsurile ecologice adoptate, în sensul considerării acestora drept mijloace pentru atingerea obiectivului inclus în Articolul 2 al TCEE, și anume îmbunătățirea calității vieții. Astfel, încă de la început, politica de mediu a fost condiționată de restricții instituționale – nu existau prevederi legale pentru a obține acordul statelor membre, și orice acțiune, dacă se adopta, trebuia corelată obiectivelor economice³⁵. Totuși, consecințele neintenționate postulate de instituționalismul istoric se dovedesc a fi prezente – și se confirmă și asumția centrală a acestei abordări, conform căreia structura influențează, dar nu determină deciziile actorilor, care au reușit să eludeze cadrul legal și să profite de nișele din tratat pentru a adopta măsuri împotriva poluării. Pe de altă parte, aranjamentul instituțional la nivel macro din 1957 s-a dovedit a oferi o a doua direcție, alternativă, de abordare a problemelor ecologice – mă refer aici la crearea Euratom, ca entitate distinctă, de sine stătătoare. De exemplu, adoptarea directivei 59/221 în 1959 cu privire la protecția sănătății publicului și lucrătorilor împotriva pericolelor asociate radiațiilor cu ion, primul act legislativ european pe mediu, a fost posibil datorită Articolului

30 Lenschow, „Politica de mediu”, 277

31 John McCormick, *Environmental Policy in the European Union* (Hampshire: Palgrave, 2001), 21

32 Andrew Jordan, „Introduction: European Union Environmental Policy – Actors, Institutions and Policy Processes” in *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*, ed. Andrew Jordan (London: Sterling, 2005), 1

33 Philipp Hildebrand, „The European Community’s Environmental Policy: 1957 to 1992: From Incidental Measures to an International Regime?” in *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*, ed. Andrew Jordan (London: Sterling, 2005), 21

34 McCormick, *Environmental Policy*, 42,45, 57,61

35 Philipp Hildebrand, „The European Community’s Environmental Policy: 1957 to 1992: From Incidental Measures to an International Regime?” in *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*, ed. Andrew Jordan (London: Sterling, 2005), 21, 22-23

2 al Euratom, conform căruia erau necesare standarde de siguranță uniforme pentru protecția angajaților în centrale nucleare și a publicului.³⁶ De altfel, dintre toate instrumentele legale prevăzute de Articolul 189 al TCEE, directivele vor fi cele mai frecvent utilizate în privința problemelor de mediu³⁷. Un catalizator instituțional al politicii de mediu a fost crearea unui Comitet pe Mediu în Parlamentul European, cu toate că acesta va juca un rol important numai după reforma din 1979.

Interesantă mi se pare a fi perioada începutului anilor '70. Considerată un „evîntunecat”³⁸ în privința politicii de mediu, votul unanim în Consiliu, a cărui predoponderență fusese cauzată de criza scaunului gol indusă în 1966 de De Gaulle, era însă mult mai permisibilă în ceea ce privește procedura adoptării deciziilor în Comisie – aceasta era mult mai puțin birocratizată pe atunci. Acest lucru a făcut posibilă folosirea de către Comisie a „etapei formulării politicii pentru a-și promova rolul de actor supranațional și pentru a promova norme riguroase de mediu ce depășesc situația actuală din statele membre.”³⁹ Birocratizarea progresivă a dus, prin dependență de cale, la niște consecințe deosebit de interesante, într-un joc interdependent al structurii și agenților. Astfel, admiterea Greciei în Comunitate în 1981 a dus la necesitatea reorganizării Comisiei astfel încât fiecare stat să dețină un Directorat Generat (DG) - Serviciul Protecției Mediului și Consumatorului⁴⁰ a devenit DG. Acesta, cu un rol minor inițial, a crescut în importanță după adoptarea Actului Unic European (AUE), devenind implicat în asigurarea că instituțiile ce se ocupau de procesul decizional al UE aveau în vedere impactul asupra mediului în deliberările lor.⁴¹

În urma Conferinței Summitului de la Paris din 1972, a fost adoptat primul Program de Acțiune pentru Mediu în 1973, care aducea principii noi, precum importanța acțiunii preventive, „poluatorul plătește” sau stabilirea unor linii de acțiune diferite în funcție de tipul de poluare.⁴² Instituțiile contează atât prin prevederile lor, cât și prin ceea ce nu reușesc să reglementeze. Consecința neprevăzută a faptului că în tratatele constitutive ale comunităților nu se prevedea dreptul acestora de a strânge taxe a dus la neadoptarea taxei pe carbon, care trebuia să impună penalități asupra irosirii energiei, taxele variind în funcție de conținutul termal al combustibilului și urmând a fi folosite pentru a promova utilizarea surselor de energie *environmentally-friendly*. Marile industrii ale cărbunelui și oțelului s-au opus, iar Marea Britanie și-a utilizat dreptul de veto, unanimitatea fiind necesară conform Compromisului de la Luxemburg din 1966.⁴³ Deciziile adoptate în trecut au consecințe nebanuite. Alegerile prezente sunt dependente de calea asumată în trecut, într-o măsură mai mare sau mai mică. Pluralismul Comunității Economice Europene a dus astfel la efecte de feedback ce au preferat să păstreze *status quo*-ul, interesele fiind blocate („locked in”). Era nevoie de un moment de ruptură („critical juncture”) pentru a întrerupe această continuitate intempestivă.

36 McCormick, *Environmental Policy*, 43

37 Philipp Hildebrand, „The European Community's Environmental Policy: 1957 to 1992: From Incidental Measures to an International Regime?” in *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*, ed. Andrew Jordan London: Sterling, 2005, 20

38 Andrew Jordan, „Introduction: European Union Environmental Policy”, 5

39 Lenschow, „Politica de mediu”, 264

40 Creat în 1973

41 McCormick, *Environmental Policy*, 52-57. Pentru o perspectivă conform căreia DG-Mediu este mult mai slab decât echivalentul său american, dar, cu toate acestea, a reușit să „colonizeze nișele instituționale”, vezi David Benson and Andrew Jordan, „Environmental Policy”, in *European Union Politics*, ed. Michelle Cini and Nieves Borrigan Perez-Solorzano (Oxford: Oxford University Press, 2010), 364

42 Philipp Hildebrand, „The European Community's Environmental Policy: 1957 to 1992: From Incidental Measures to an International Regime?” in *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*, ed. Andrew Jordan London: Sterling, 2005, 24-25

43 McCormick, *Environmental Policy*, 34-35

Acest șoc exogen, necesar pentru a duce la schimbare conform modelului echilibrului punctat, a fost „afacerea Seveso” din 1982-1983, când containere conținând reziduuri toxice colectate după un accident la o instalație din Italia au dispărut și au fost descoperite ulterior în Franța. A urmat Directiva 82/501 ca răspuns comunitar⁴⁴. Acest aparent mic răspuns a dus însă, corelat cu al treilea Program de Acțiune pentru Mediu⁴⁵ și cu Summitul Consiliului European de la Stuttgart din iunie 1983, la prevederile din AUE. Aș dori însă să remarc că și ceea ce s-a petrecut la Summit a constituit un rezultat al dependenței de cale, însă una mult mai sinuoasă și cu origini ce au avut rezultate cu totul neașteptate. Astfel, conform lui McCormick, Consiliul European a adoptat declarația privind necesitatea accelerării eforturilor destinate combaterii poluării mediului la presiunile Germaniei de Vest, care deținea Președinția. Poziția Germaniei, la rândul ei, era influențată de noile descoperiri empirice ale efectelor poluării asupra pădurilor și de susținerea în creștere a populației pentru Partidul Verde, care câștigase cu câteva luni mai înainte primele locuri în Bundestag. ⁴⁶Dependența de cale de care vorbesc vine pe filiera adoptării unui sistem electoral în Germania la începutul secolului XX⁴⁷ care a făcut posibilă intrarea în Bundestag a unui partid mic, ce nu aparținea *mainstream*-ului politic RFG-ist. Mai mult, aducând în discuție concepția susținută de Ikenberry⁴⁸, reprezentarea noilor idei manifestate de către public a fost posibilă prin alegerea directă a membrilor Parlamentului European începând cu 1979 și prin reforma instituțională adusă de Actul Unic European, prin care s-a introdus procedura co-operării Consiliului cu Parlamentul.⁴⁹ Rolul Parlamentului European s-a văzut prin aceea că implementarea politicilor de mediu a fost o non-problemă până să fie politizată de PE începând cu anii '80. Mai mult, titlul VII-Mediu introdus în TCEE de AUE a făcut ca politica de mediu să devină *de jure*, după ce o lungă perioadă fusese *de facto*⁵⁰. Tratatul de la Maastricht din 1992 a constituit cadrul instituțional care va influența evoluția ulterioară a politicii de mediu, introducând Votul cu majoritate calificată prin articolul 130s în majoritatea problemelor legate de mediu (mai puțin taxele de mediu, management-ul resurselor de apă, securitatea energetică) și prin semnificația articolul 3 care confirma importanța politicilor în domeniul mediului.⁵¹

Discutând despre reprezentarea UE în organizații internaționale referitoare la mediu, Sbragia afirmă că: „Abilitatea de a fi reprezentat la nivel internațional în probleme legate de protejarea mediului nu era în tratate. În fapt, protejarea mediului nu era menționată în tratate. Statele membre cu siguranță nu se așteptau la reprezentarea Comunității în Foruri internaționale pe probleme de mediu”⁵².

44 McCormick, *Environmental Policy*, 28-29

45 Ce a introdus noi concepte, precum reducerea poluării la sursă, reducția poluării foncie, controlul transfrontalier al poluării, controlul reziduurilor, dezvoltarea de tehnologii „curate” – McCormick, *Environmental Policy*, 53

46 McCormick, *Environmental Policy*, 53-54

47 Motivată de disproporționalitatea în transformarea voturilor în locuri, dar și de ascensiunea socialiștilor Lucas Leemann and Isabela Mares, „The adoption of proportional representation”, disponibil la http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2061393, 26-27

48 John Ikenberry. „Institutions and the Politics of the State”. Paper presented for a conference on „New Perspectives on Institutions”, University of Maryland, 1994, 2

49 Philipp Hildebrand, „The European Community’s Environmental Policy: 1957 to 1992: From Incidental Measures to an International Regime?” in *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*, ed. Andrew Jordan (London: Sterling, 2005), 34

50 David Benson and Andrew Jordan, „Environmental Policy”, in *European Union Politics*, ed. Michelle Cini and Nieves Borrigan Perez-Solorzano (Oxford: Oxford University Press, 2010), 369

51 McCormick, *Environmental Policy*, 62

52 Alberta Sbragia, „Institution-building from Below and Above: The European Community in Global Environmental Politics”, in *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*, ed. Andrew Jordan (London: Sterling, 2005), 204

Dependența de cale se evidențiază din nou. Mai recent, decidenții UE urmăresc să contracareze „efectele combinate ale poluării asupra diferitelor elemente ale mediului și interdependența dintre acestea”, prin punerea accentului pe schimbări climatice, biodiversitate sau legătura dintre poluare și sănătate, lucru dovedit de Directiva cadru privind apa din 2000, care aducea „în prim plan efectele transfrontaliere ale poluării apei”⁵³.

Nu în ultimul rând, această secțiune poate constitui o contribuție la a rezolva o problemă identificată de Steinmo și Thelen⁵⁴, și anume predilecția instituționalismului istoric spre analize comparative „statice”, precum și relativa slabă dezvoltare a teoriilor explicând schimbarea instituțională, prin recurgerea la o perspectivă conform căreia instituțiile sunt forjate de către contextul socioeconomic și politic în care funcționează.⁵⁵ Astfel, am putut explica apariția unui Directorat General al Comisiei Europene pe probleme de mediu, folosind cadrul conceptual instituționalist-istoric. Mai mult, prin sublinierea interdependenței dintre politic și instituțional, am depășit într-o oarecare măsură impasul semnalat de aceiași Thelen și Steinmo în ceea ce privește modelul krasnerian al echilibrului punctat.⁵⁶

IV. Concluzie

Am arătat astfel cum numeroase aspecte ale Politicii de Mediu pot fi explicate peremptoriu prin instituționalismul istoric, folosind concepte precum dependența de cale, echilibru punctat, aducând în discuție importanța ideilor, conform noului trend în literatura de specialitate a abordării semnificației discursului. Politica de Mediu a evoluat continuu, în special după instituționalizarea efectivă în urma adoptării Actului Unic European, prin care a devenit parte constitutivă a tratatelor comunităților europene. Consider suficientă pentru demonstrarea ipotezei prezentarea unor momente cheie în obținerea a ceea ce s-ar putea numi *environment mainstreaming*, deși o critică legitimă ar putea fi legată de limitarea temporală a analizei. Totuși, având în vedere caracterul inductiv al instituționalismului istoric⁵⁷, analiza nu își propune să fie neapărat cea „adevărată”, ci să aducă o contribuție în explicarea unui anumit aspect al politicilor Uniunii Europene. Astfel, consider că demersul anterior se poate încadra, potrivit unei taxonomii specifice filozofiei științei, în categoria anti-realismului, mai exact cel de sorginte epistemologică⁵⁸. În aceeași notă, dacă acceptăm teza conform căreia scopul științei este de a rezolva *puzzle-uri*, progresul echivalând cu o mai bună capacitate de a rezolva probleme și nu cu a acumula cunoștințe⁵⁹(irefutabile), atunci demersul din prezenta lucrare poate constitui un progres în ceea ce privește înțelegerea dintr-o anumită perspectivă a evoluției unei politici a Uniunii Europene.

O viitoare cercetare ar putea-o constitui aceea privind influența evoluției instituționale a Uniunii Europene asupra cetățenilor săi și aportul jucat de politica

53 Lenschow, „Politica de mediu”, 273

54 Steinmo and Thelen, „Historical institutionalism in comparative politics”, 14

55 Problemă care a fost menționată și în secțiunea II a acestei lucrări. Vezi și Steinmo and Thelen, „Historical institutionalism..”, 20

56 Despre acest impas, vezi Steinmo and Thelen, „Historical institutionalism in comparative politics”, 15

57 Steinmo and Thelen, „Historical institutionalism in comparative politics”, 12

58 Kuhn preocupându-se, conform exegezei, de a demonstra că nu putem stabili valoarea de adevăr a unei teorii, de vreme ce nu avem acces la instrumentele metodologice ale unei teorii independente de realitate, pentru a „compara realitatea și teoria” – Alexander Bird, „Kuhn, Nominalism and Empiricism”, *Philosophy of Science*, 70, no. 4, 2003, 718

59 Bird, „Kuhn, Nominalism and Empiricism”, 691

de mediu în răspândirea ideilor ecologiste. S-ar închide astfel cercul deschis prin *input*-ul ideatic ecologist în ultimele decenii ale secolului trecut, printr-un *output* ce ar confirma modificarea ideilor, preferințelor și atitudinilor actorilor politici de către dinamica instituțională⁶⁰. Evident, o astfel de cercetare ar trebui precedată de un studiu alocat dezvoltării recente a politicii de mediu, mai ales semnificației Strategiei Europa 2020⁶¹. Mai mult, prevederile Tratatului de la Lisabona ar favoriza cercetarea, de vreme ce, prin inițiativa cetățenească, cetățenii beneficiază de un nou instrument direct pentru modificarea politicilor Uniunii Europene, astfel încât nu ar fi inadecvată extinderea conceptuală a sintagmei „actor politic”, menționată anterior. Chiar și în lipsa unei astfel de cercetări putem însă observa importanța chestiunilor ecologice în activitatea Uniunii Europene – precum sublinierea de către vice-președintele Comisiei Europene responsabil pentru Industrie și Antreprenoria, Antonia Tajani, a rolului Întreprinderilor Mici și Mijlocii în dezvoltarea unei economii „verzi”⁶² – justificând astfel utilizarea sintagmei *environment mainstreaming* – utilizând o definiție operațională împrumutată din studiile asupra *gender mainstreaming*, i.e. încorporarea chestiunilor de mediu în toate procesele politice, sau, mai extins, „organizarea, îmbunătățirea, dezvoltarea și evaluarea proceselor politice astfel încât o perspectivă ecologistă este încorporată în toate politicile la toate nivelurile și la toate stadiile, de către actorii implicați în mod normal în procesul decizional”⁶³. Mai mult, prin obligativitatea încorporării considerațiilor ecologiste în implementarea Fondurilor Structurale și de Coeziune⁶⁴, caracterul *mainstream* nou dobândit de politica de mediu este reiterat – consecință, după cum am demonstrat, a dependenței de cale⁶⁵.

V. Addenda – Uniunea Europeană ca putere normativă

Am subliniat anterior importanța ideilor, pornind de la anumite definiții ale instituțiilor ce au fost înaintate pentru a îngloba relevanța inovării conceptuale. Pe de altă parte, am adus în discuție și complementaritatea instituționalismelor, ceea ce înseamnă s-ar traduce printr-o necesitate de a apela la dimensiunea normativă, menționată doar succint în textul propriu-zis. Unii autori, precum Hall, consideră că rolul dimensiunii normative este semnificativ, neputând fi ignorat nici măcar într-o paradigmă a alegerii raționale, fiind inerente așteptărilor cu care actorii participă la negocierile privind reforma instituțională.⁶⁶

Au avut totuși normele relevanță în evoluția politicii de mediu? Ambiguitatea unui eventual răspuns la această întrebare derivă din faptul că un cadru de analiză preponderent instituționalist istoric va lua în calcul atât intențiile actorilor cât și consecințele nebănuite ale deciziilor adoptate de către aceștia. Totuși, pentru a

60 Steinmo and Thelen, „Historical institutionalism...”, 27

61 Și a obiectivului 3, referitor la reducerea emisiilor de gaze cu efect de seră, la creșterea ponderii surselor de energie regenerabile, precum și la eficientizarea consumului de energie: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_ro.htm

62 http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/itemdetail.cfm?item_id=7194&lang=en&title=European-SMEs-getting-greener%2C-contributing-to-a-resource-efficient-economy

63 Definiția este adaptată după cea a *gender mainstreaming* a Consiliului Europei – vezi Mieke Verloo, „Mainstreaming Gender Equality in Europe. A critical frame analysis approach”, in *The Greek Review of Social Research*, 117, 2005, 13

64 Tony Gore and Peter Wells, „Governance and evaluation: the case of EU regional policy horizontal priorities”, *Evaluation and Program Planning* 32, 2009, 162

65 Sau, alternativ, constituind un rezultat al intersecției a numeroase dependențe de cale

66 Peter Hall, „Historical Institutionalism in Rationalist and Sociological Perspective”, in *Explaining Institutional Change. Ambiguity, Agency and Power*. Ed. James Mahoney and Kathleen Thelen (New York: Cambridge University Press, 2010), 211

obține o oarecare *aurea mediocritas*, o versiune verosimilă ar suna în felul următor: actorii vor avea de a face cu anumite constrângeri instituționale produse prin dependențe de cale care le vor limita într-o oarecare măsură abordările, iar normele inoculate poate chiar ca rezultat al dependenței de cale vor constitui elemente luate în considerație în timpul adoptării deciziilor actuale. În literatura de specialitate pot fi identificate începuturile timide ale recunoașterii relevanței Uniunii Europene în „guvernanța de mediu globală”, i.e. cooperare în privința problemelor de mediu, prin intermediul unei rețele de organizații de mediu și de convenții, la care UE a contribuit prin diseminarea normelor și standardelor⁶⁷. Mai mult, UE a contribuit la difuziunea normelor referitoare la mediu⁶⁸. Eco-condiționalitatea, de exemplu, a jucat un rol important în diminuarea practicilor dăunătoare mediului, putându-se intui că o astfel de măsură va avea reverberații puternice. Cu toate acestea, există probleme de credibilitate, date fiind problemele ecologice legate de Politica Agricolă Comună, de exemplu⁶⁹. Dar, cu toate că UE este încă deficitară în această politică cheie, la nivelul statal, se identifică un proces de blocare (*entrapment*), în sensul în care statele au dificultăți în a eluda „dictatele normelor substanțiale ale Uniunii Europene și astfel acceptă, oricât de reticent, politici consistente cu normele respective”, ce diferențiază uneori de preferințele lor actuale.⁷⁰ Se dovedește astfel că asumția raționalității este congruentă în ultimă instanță cu rolul jucat de dimensiunea normativă, care transcende considerațiile egoiste, cu toate că nu este vorba de o puritate inerentă actorilor, ci o consecință nebănuită a unui incremental proces de evoluție a politicii de mediu, aceasta devenind multifacțată odată cu trecerea timpului și din ce în ce mai dificil de contestat de către actorii „prinși” în reglementările ce susțin eșafodajul. Evident, faptul că politica de mediu a trecut printr-un proces de *mainstreaming* – ceea ce se mai poate numi și condiția publicității⁷¹ –, după cum am arătat în secțiunea alocată concluziilor, a contribuit decisiv la această limitare a opțiunilor permise statelor membre – dovedind exact asumțiile instituționalismului istoric, dar dovedesc totodată caracterul *sui generis* al Uniunii Europene, fiind un fel de triumfi al Bermudelor instituțional, prin aceea că nu se mai poate aplica *parlance*-ul realist și neorealism privind caracterul anarhic al sistemului internațional, o consecință nebănuită a unor decizii incrementale ce au dus la rezultate disproportionat de mari comparativ cu mizele inițiale.

Într-adevăr, o astfel de evoluție justifică într-o oarecare măsură, oricât de limitată, aprecierea lui Manners că Uniunea Europeană este o putere normativă, i.e. „schimbă normele, standardele și descripțiile politicii mondiale”, creând distanță față de așteptările limitate ale stato-centrismului.⁷² Printre principiile promovate de Uniunea Europeană și care au un așa-zis caracter universal aplicabil se numără pacea sustenabilă, libertatea, democrația, drepturile omului, statul de drept, egalitatea, solidaritate asocială, dezvoltarea durabilă și buna guvernanță⁷³. Conform lui Manners, dezvoltarea durabilă este o punte ce stabilește un necesar echilibru între creșterea economică și potențialele repercusiuni asupra mediului înconjurător⁷⁴,

67 John Vogler, „The European Contribution to Global Environmental Governance”, *International Affairs (The Royal Institute of International Affairs 1944-)* 81, no. 4, 2005, 835-836

68 Vogler, „The European Contribution..”, 843

69 Vogler, „The European Contribution..”, 847

70 Frank Schimmelfenning and Daniel Thomas, „Normative institutionalism and EU foreign policy in comparative perspective”, *International Politics* 46, 2009, 492

71 Conform unor considerații din Schimmelfenning and Thomas, „Normative institutionalism..”, 494

72 Ian Manners, „The Normative Ethics of the European Union”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 84, no.1, 2008, 45

73 Manners, „The Normative Ethics..”, 46

74 Manners, „The Normative Ethics..”, 54

potențialul de putere normativă al Uniunii Europene trebuind să țină cont de condiția rezonabilității, definită ca angajarea actorilor implicați într-un dialog susținut, dublat de instituționalizarea unor canale de comunicare și parteneriat între aceștia⁷⁵, fiind așadar vorba de instituționalismul discursiv menționat anterior și care este, după cum afirmă Schimdt, congruent cu cel istoric⁷⁶.

În opinia mea, dimensiunea normativă a politicii de mediu este o consecință nebanuită a unor decizii adoptate de liderii politici la un moment dat, sub anumite constrângeri create de noul suflu ideatic privind astfel de considerații post-materialiste. Dacă Uniunea Europeană este o putere normativă, atunci cu siguranță politica de mediu este domeniul în care acest lucru se vede cel mai clar.

BIBLIOGRAFIE

- BATES, Robert. „Contra Contractarianism: Some Reflections on the New Institutionalism”. *Politics Society* 1988. 16
- BELAND, Daniel and COX, Robert. *Ideas and Politics in Social Science Research*. Forthcoming: Vivien Schmidt, „Give peace a chance: reconciling four (not three) new institutionalisms”
- BIRD, Alexander. „Kuhn, Nominalism and Empiricism”, *Philosophy of Science* 2003, 70, no. 4
- CINI, Michelle Nieves and BORRAGAN Perez-Solorzano (ed.), *European Union Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2010: Andrew Jordan and David Benson, „Environmental Policy” (358-373)
- DELLA Porta, Donatella and Keatin, MICHAEL (ed.). *Approaches in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: Sven Steinmo, „What is Historical Institutionalism?”(150-178)
- GORE, Tony and WELLS, Peter. „Governance and evaluation: the case of EU regional policy horizontal priorities”, *Evaluation and Program Planning* 2009, 32
- HALL, Peter and TAYLOR, Rosemary. „Political Science and the Three New Institutionalisms”, paper presented at the MPIFG Scientific Advisory Board, May 1996
- IKENBERRY, John. „Institutions and the Politics of the State”. Paper presented for a conference on „New Perspectives on Institutions”, University of Maryland, 1994.
- IMMERGUT, Ellen. „The Theoretical Core of the New Institutionalism”. *Politics Society* 1998 26, no.5
- JORDAN, Andrew (ed.). *Environmental Policy in the European Union. Actors, institutions and processes*. London: Sterling, 2005: Andrew Jordan: „Introduction: EUROPEAN Union Environmental Policy – Actors, Institutions and Policy Processes” (1-19). Philipp Hildebrand: „The European Community’s Environmental Policy: 1957 to 1992: From Incidental Measures to an International Regime? (19-42). Alberta Sbragia: „Institution-building from Below and Above: The European Community in Global Environmental Politics” (201-225)
- LEEMAN, Lucas and MARES, Isabela. „The adoption of proportional representation”, disponibil la http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2061393
- MAHONEY, James and THELEN, Kathleen. *Explaining Institutional Change. Ambiguity, Agency and Power*. New York: Cambridge University Press, 2010: Peter Hall, „Historical Institutionalism in Rationalist and Sociological Perspective”(204-224)
- MANNERS, Ian. „The normative ethics of the European Union”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 2008. 84, no.1
- MCCORMICK, John. *Environmental Policy in the European Union*. Hampshire: Palgrave, 2001
- SCHIMMELFENNING, Frank and Thomas, Daniel. „Normative institutionalism and EU foreign

75 Manners, „The Normative Ethics..”, 58

76 Schmidt, „Give peace a chance”, 26: „Instituționalismul discursiv se poate baza pe asumțiile oricărui dintre celelalte trei instituționalisme”

policy in comparative perspective", *International Politics* 2009 46

STEINMO, Sven and Tolbert, Caroline. „Do Institutions Really Matter? Taxation in Industrialized Democracies" *Comparative Political Studies* 1998, 31

STEINMO, Sven; Thelen, Kathleen and Longstreth, Frank. *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992: Sven Steinmo and Kathleen Thelen „Historical Institutionalism in Comparative Politics (1-32)

THELEN, Kathleen. „Historical Institutionalism in Comparative Politics". *Annu. Rev. Polit. Sci.* 2, 1999

Van der HEIJDEN. „Different but equally plausible narratives of policy transformation: A plea for theoretical pluralism". *International Political Science Review* 2012 34. No. 57

VERLOO, Mieke. „Mainstreaming Gender Equality in Europe. A critical frame analysis approach", in *The Greek Review of Social Research*, 2005, 117

VOGLER, John. „The European Contribution to Global Environmental Governance", *International Affairs (The Royal Institute of International Affairs 1944-)*. 2005 81, no. 4

WALLACE, Hellen, Pollack, Mark și Young, Alasdair (ed.). *Elaborarea politicilor în Uniunea Europeană*. București: Editura Institutul European din România, 2011: Mark POLLACK, „Teoretizarea elaborării politicilor UE" (13-37), Andrea Lenschow, „Politica de mediu: Dinamici conflictuale în schimbarea politicilor" (259-279)

WIENER, Antje and Diez, Thomas (ed.). *European Integration Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2009: Mark Pollack: „The new institutionalisms and European Integration" (125-144)

European Commission Website

http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_ro.htm,

http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/itemdetail.cfm?item_id=7194&lang=en&title=European-SMEs-getting-greener%2C-contributing-to-a-resource-efficient-economy